

ЗООЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

Анотація. У статті розглянуто стан дослідження зоологічних назв в українській мові взагалі та в закарпатських і гуцульських говорах зокрема. Обґрунтовано актуальність наукової роботи, сформульовано мету, завдання і методи дослідження названої тематичної групи лексики.

Ключові слова: зоологічна лексика, тематична група лексики, українські говори Закарпаття.

Зоологічна лексика належить до найбільш старовинного праслов'янського фонду, а ряд назв сягає праіндоєвропейської мови. Відомо, що предки індоєвропейців приручили тварин раніше, ніж відкрили і почали вирощувати хлібні злаки. Це підтверджується наявністю в різних діалектах індоєвропейської прамови великої кількості спільних назв тварин і набагато меншої кількості спільних назв хлібних злаків чи культивованих рослин. Народні зоологічні назви відображають накопиченні знання людей про навколишній світ та демонструють багату палітру семантичних явищ. Активні процеси у мові спричинені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками вимагають фіксації діалектизмів на сучасному хронологічному зрізі.

Видовий склад фауни Закарпаття дуже різноманітний. Це пов'язано з географічним розташуванням області (охоплює частину Карпатських гір та Притисянську низовину, помірно-континентальний клімат, розгалужена система річок та водойм). З лінгвістичної точки зору на досліджуваній території поширені два архаїчні карпатські говори: гуцульський та закарпатський.

Зоологічна лексика складається з п'яти основних частин: теріологічна (назви ссавців), орнітологічна (назви птахів), іхтіологічна (назви риби), ентомологічна (назви комах) та герпетологічна (назви земноводних і плазунів). Перераховані частини відрізняються обсягом, складом, частотою використання, значенням у житті людини та ін. Це вимагає врахування багатьох нюансів, зокрема ареалу поширення кожного з видів тварин, явищ, які відбулися у природі протягом останнього століття внаслідок зміни екологічної ситуації та способу взаємодії людини з природою.

Зацікавлення народними зоологічними назвами пов'язане з необхідністю створення української наукової термінології. Першим зібрав і упорядкував народні назви тварин Іван Григорович Верхратський у шести випусках словника «Початки до уложення номенклатури и терминологии природописной, народней» [6], що виходила у Львові

протягом 1864 – 1879 років. Основу праці складає фактичний матеріал, зібраний автором у Галичині. Народні назви згруповані в синонімічні ряди з врахуванням поширеності в українських говорах. Також представлені ботанічні назви та матеріали усної народної творчості, що репрезентують зоологічну лексику.

Процес опрацювання зоологічної лексики на території України, що входила до складу СРСР, здійснювався співробітниками Інституту української наукової мови УАН. Так, вийшли три випуски «Словника зоологічної номенклатури» [42; 43; 45], де використано матеріали праці І. Г. Верхратського, словники (Б. Грінченка, Уманця та Спілки), оригінальні записи упорядників; поряд з ухваленою у ролі наукової термінології українською назвою подано зафіксовані синоніми. Після ліквідації Інституту української наукової мови УАН в наукову термінологію почали активно вживлювати російські назви і мовні покручі, що витіснили чимало власне українських назв. Яскравим прикладом цього процесу є «Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Термінологія і номенклатура» [29], який і на сьогодні лишається єдиним доступним джерелом української зоологічної номенклатури і термінології.

Важливим джерелом для нашого дослідження є стаття Вадима Владикова «Мѣстные народныя названія рыб Подкарпатской Руси» (1927) [7], у якій опубліковано зібрані найменування риби зі 150 населених пунктів Закарпаття. Загалом це назви 46 видів іхтіофауни, описані автором у книзі «Рыбы Подкарпатской Руси и их главнѣйшіе способы ловли (с 94 рисунками и картой)» [8]. Дослідник упорядкував зібраний матеріал за алфавітом та територією поширення, розглянув принципи мотивації іхтіономенів.

Перші лінгвістичні дослідження українських зоологічних назв зроблено в контексті славистики у середині ХХ століття. Це дослідження Л. А. Булаховського [3], в якому здійснено порівняльно-історичний аналіз слов'янських назв птахів, детально розглянуто семантику номінативної одиниці. У 1960 році О. М. Трубочов опубліку-

вав монографію з етимології слов'янських назв свійських тварин [36]. Протягом наступного десятиліття з'являються матеріали для словника слов'янських назв риб та ін. В. В. Усачової, що лягли в основу книги «Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь» [39]. Також на матеріалі слов'янських мов у контексті лексики пастухування описано деякі назви свійських тварин у монографії Г. П. Клепикової [19] та у статті К. Ф. Германа [9]. У 1983 р. В. Коломієць [20] видає монографію, присвячену розгляду семантичної мотивації та етимології найпоширеніших іхтіологічних назв у слов'янських мовах.

Перші дослідження зоологічних назв в українських діалектах з'являються у 1960-х роках. Так, Я. В. Закревська [16] публікує статтю, в якій на матеріалі західноукраїнських (південно-західних та частини північних) говорів аналізує різноманітність назв дятла. Згодом Г. Д. Тарасенко [33] з'ясовує місце рибальської лексики середньої Наддніпряниці в словниковому складі української мови; Д. Г. Бандрівський [1] досліджує назви кажана в західних говорах української мови. В. Л. Карпова [18] на прикладі мови пам'яток XIV – XV ст. аналізує українські назви тварин та слова на означення пов'язаних з ними понять. Невдовзі публікує ряд досліджень з народної орнітологічної термінології Полісся М. В. Никончук [30; 31]. На матеріалі західностепових говірок П. Ю. Гриценко розглядає структурну організацію назв свійських тварин [11].

З 1980-х років з'являються дисертаційні дослідження зоологічних назв. Так, у контексті тваринницької лексики деякі назви свійських тварин опісують І. Ю. Пуйо [32] у карпатських говорах України, В. М. Куриленко [27] в поліських, М. В. Бухтій [4] на матеріалі говорів Херсонщини та Н. П. Шеремета [41] на основі говірок південноволинсько-подільського порубіжжя. Назви риб і комах стали предметом дослідження Н. П. Дейниченко [12]. На матеріалі східнополіських говірок діалектолог здійснила детальний опис названих груп лексики, а також у зіставному аспекті провела ономазіологічну характеристику назв птахів та інших тварин. Г. І. Богуцька у своїй дисертації «Найменування фауни в лексико-фразеологічних одиницях українського языка (названня птахів)» [2] збирила і описала орнітономени всього українського діалектного континууму, зокрема це і 25 населених пунктів Закарпатської області. Дисертаційні дослідження ентомологічної лексики здійснили І. Я. Філак [40] в українських говорах району Карпат та Л. М. Шуст [44] у західнополіських говірках. Етимологічний та словотвірний аналіз зоологічних назв бачванських руснаків зробила в одному з розділів своєї монографії О. Тимко [34]. Карабута О. П. досліджувала лексико-семантичну і словотвірну структуру зоологічних назв сучасної української мови (назви

свавців) [17]. Лексику живої природи (зоономени) опрацювала О. В. Верховод [5] на матеріалі українських східнословобожанських говірок.

Деякі різні за обсягом праць присвячено дослідженням орнітологічної лексики в різних лінгвістичних аспектах Л. В. Дробахи [14], Л. О. Дубової [15], зокрема це і діалектологічні дослідження Я. О. Литвиненка [28] та Т. М. Тищенко [35].

Мовознавці Пряшівського університету Л. Милла, М. Миллий в 2011 році видали монографічне дослідження зоологічної лексики українських говорів Східної Словаччини [46]. У роботі представлені назви свійських та диких ссавців, назви свійських птахів.

У 2012 році кандидат біологічних наук В. В. Куйбіда публікує декілька статей, присвячених зоологічній номінації. Зокрема розробляє класифікацію та робить етимолого-семантичний аналіз народних іхтіономенів [24, 26] та батрахономенів [25], досліджує історію вивчення народних назв птахів [10], простежує зв'язок назв тварин з етапами розвитку виробничої культури та історії людства [23].

Деякі народні назви тварин в Закарпатській області подані у визначниках біологів Ужгородського університету [22; 38]. Велику цінність має стаття зоолога І. І. Турянина [37], опублікована у журналі «Зелені Карпати». Тут представлено близько 660 народних назв тварин, зібраних протягом 1937 – 1960 років на Закарпатті. Науковець висловлює побоювання щодо остаточної втрати багатьох назв у людській пам'яті.

Поданий аналіз наукових праць різних тематичних груп зоономенів засвідчує відсутність комплексного дослідження зоологічної лексики Закарпатської області. Це доводить актуальність нашої роботи, необхідність докладної фіксації і лексико-етимологічної та ареалогічної інтерпретації названої тематичної групи лексики закарпатського та гуцульського діалектів, розширення матеріальної бази для української лінгвістичної географії та діалектної лексикології й лексикографії.

Об'єкт нашого дослідження – лексика говорів Закарпатської області, а його предмет – назви ссавців, птахів, риб, комах, земноводних і плазунів. Серед назв ссавців та птахів розглядаємо і найменування свійських тварин.

Мета роботи – якомога повніший збір фактичного матеріалу в українських говорах Закарпаття, його детальний опис у лексико-семантичному, етимологічному, словотвірному та лінгвогеографічному аспектах.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) за спеціально розробленим питальником здійснити польове обстеження українських говірок Закарпатської області; 2) зробити лексико-етимологічний аналіз назв тварин; 3) встановити семантичну та формальну варіативність зоологічної лексики у досліджуваному кон-

тинуумі; 4) з'ясувати основні принципи мотивації зоономенів; 5) здійснити картографування вказаної ТГЛ в говорах Закарпатської області; 6) простежити міжмовні та міждіалектні зв'язки і паралелі в тематичних групах зоологічної лексики.

Вирішення поставлених завдань вимагає використання наступних методів лінгвістичного аналізу: описового, лінгвогеографічного, кількісних підрахунків, частково порівняльно-історичного. Описовий метод є базовим для роботи з діалектним матеріалом. Елементи порівняльно-історичного методу використовуємо для з'ясування походження зоологічних назв та встановлення їх взаємозв'язків в процесі історичного розвитку споріднених мов. Метод кількісних підрахунків залучаємо при визначенні складу аналізованої ТГЛ. Для встановлення ареалів досліджуваних явищ застосовуємо метод лінгвістичної географії. Щоб комплексно описати зоологічні назви, залучаємо відповідні матеріали ряду інших джерел – етимологічних, діалектних, термінологічних словників, лінгвістичні атласи, тексти зв'язного мовлення української мови та інших слов'янських мов, а також праці зоологів.

Для польового збору фактичного матеріалу в говорах Закарпатської області ми розробили питальник, в основу якого покладено відповідні розділи з «Програми для збирання матеріалів до

Лексичного атласу української мови» Й. О. Дзендзелівського [13, 78-102], дані статті І. Турянина [37] та визначників фауни України. Укладена програма складається з понад 300 питань і уже апробована в гуцульських говірках та частині закарпатських. Плануємо здійснити записи у 80 населених пунктах Закарпатської області. На основі зібраного фактичного матеріалу буде укладено лексичний атлас, який допоможе з'ясувати ареальне варіювання зоологічної лексики в українських говорах Закарпаття.

Наша робота є першою спробою комплексного лексико-етимологічного, словотвірного, ареалогічного дослідження усіх груп зоологічної лексики на матеріалі говорів Закарпаття. Аналіз фактичного матеріалу здійснюємо в межах лексико-тематичних груп і мікрогруп.

Матеріали нашої праці можуть бути використані для укладання словника зоологічної номенклатури. Адже Комісією із зоологічної термінології, яка створена при Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена і займається укладанням цієї лексикографічної праці з української зоологічної номенклатури, передбачене введення українських народних назв для уникнення невиправданого запозичення та штучного створення термінів, а також наведення синонімів поряд із науковою назвою [21].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандрівський Д. Г. Назви кажана в західних говорах української мови / Д. Г. Бандрівський // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 3 – 8.
2. Богуцкая А. И. Наименования фауны в лексико-фразеологических единицах украинского языка (названия птиц): автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. И. Богуцкая. – Ужгород, 1985. – 25 с.
3. Булаховський Л. А. Славянские наименования птиц / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5-ти т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 3. – С. 189 – 299.
4. Бухтий Н. В. Овцеводческая лексика говорів Херсонщини: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. В. Бухтий. – Днепропетровськ, 1991. – 16 с.
5. Верховод О. В. Генеза українських східнословобожанських говірок на лексичному рівні: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. В. Верховод. – Луганськ., 2009. – 23 с.
6. Верхратський І. Г. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної / І. Г. Верхратський. – Львів, 1864 – 1879. – Т. 1 – 6.
7. Владыков В. Мѣстные народные названия рыб Подкарпатской Руси / В. Владыков // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгородѣ за 1927 рік. – Ужгород: Друкарня ОО. Василян в Ужгородѣ, 1927. – С. 205 – 231.
8. Владыков В. Рыбы Подкарпатской Руси и их главнѣйшіе способы ловли (с 94 рисунками и картой) / В. Владыков. – Ужгород, 1926. – 147 с.
9. Герман К. Ф. К вопросу о развитии пастушеской терминологии в славянских языках (наименования самца овцы) / К. Ф. Герман // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. – Выпуск 1977. – М.: Наука, 1979. – С. 37 – 45.
10. Глоба О. Ф., Куйбіда В. В. Історія вивчення народних назв птахів / О. Ф. Глоба, В. В. Куйбіда // Історія науки і біографістика: Електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник. – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-1/11_globa.pdf.
11. Гриценко П. Ю. Структурна організація назв свійських тварин (на матеріалі західностепових говірок) / П. Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 48 – 57.
12. Дейниченко Н. П. Зоологическая лексика в восточнополесском говоре украинского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. П. Дейниченко. – К., 1985. – 22 с.
13. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К.: Наукова думка, 1984. – 308 с.

14. Дробаха Л. В. Національно-культурна специфіка назв птахів в українській та німецькій мовах: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. В. Дробаха. – К., 2003. – 20 с.
15. Дубова Л. О. Орнітоніми як об'єкт лінгвістичного дослідження / Л. О. Дубова // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. – 2010. – Випуск 12. – С. 60 – 66.
16. Закревська Я. В. Назви дятла в західних говорах української мови / Я. В. Закревська // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – Т. 3. – С. 98 – 106.
17. Карабута О. П. Лексико-семантична і словотвірна структура зоологічних назв сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. П. Карабута. – Дніпропетровськ. – 1997. – 24 с.
18. Карпова В. Л. Назви тварин та слова на означення пов'язаних з ними понять у мові пам'яток XIV–XV ст. / В. Л. Карпова // Питання історії української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 26 – 52.
19. Клепикова Г. П. Славянская пастушеская терминология: Ее генезис и распространение в языках карпатского ареала / Г. П. Клепикова. – М.: Наука, 1974. – 256 с.
20. Коломиец В. Т. Происхождение общеславянских названий рыб / В. Т. Коломиец. – Киев: Наукова думка, 1983. – 160 с.
21. Комісія із зоологічної термінології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.izan.kiev.ua/term_com/vstup.htm
22. Колюшев І. І. Короткий визначник амфібій і рептилій Закарпатської області УРСР / І. І. Колюшев. – Ужгород: Карпати, 1971. – 40 с.
23. Куйбіда В. В. Етапи розвитку виробничої культури та історії людства в назвах тварин / В. В. Куйбіда // Історична пам'ять: Науковий збірник. – 2012. – № 27. – С. 109 – 116.
24. Куйбіда В. В. Історія вивчення народних назв риб / В. В. Куйбіда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. – 2011. – Вип. 22. – С. 89 – 95.
25. Куйбіда В. В. Народні батраконіми: становлення, класифікація, етимолого-семантичний аналіз / В. В. Куйбіда // Історія науки і біографістика: Електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник. – 2012. – № 1. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2012-1/12_kuibida.pdf.
26. Куйбіда В. В. Народні іхтіоніми: формування, класифікація, етимолого-семантичний аналіз / В. В. Куйбіда // Вісник Черкаського університету. – 2012. – № 9 (222). – С. 99 – 104.
27. Куриленко В. М. Лексика животноводства в полеских говорах: автореф. дис.... канд. філол. наук / В. М. Куриленко. – Житомир, 1984. – 23 с.
28. Литвиненко Я. О. Просторова локалізація назв лелеки білого, *Ciconia ciconia* (на матеріалі східно-поліського діалекту) / Я. О. Литвиненко // Філологічні науки: Синхронічний та діахронічний аспекти: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А. С.Макаренка, 2010. – Випуск 2. – С. 37 – 45.
29. Маркевич О. П., Татарко К. І. Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Термінологія і номенклатура / О. П. Маркевич, К. І. Татарко. – Київ: Наукова думка, 1983. – 412 с.
30. Никончук Н. В. О народной орнитологии Полесья и Карпат / Н. В. Никончук // Карпатская диалектология и ономастика. – М.: Наука, 1872. – С. 140 – 165.
31. Никончук Н. В. Полесские названия птиц / Н. В. Никончук // Лексика Полесья: материалы для полесского диалектного словаря. – М.: Наука, 1968. – С.439 – 472.
32. Пуйо И. Ю. Скотоводческая лексика украинских говоров района Карпат: автореф. дис.... канд. філол. наук / И. Ю. Пуйо. – К., 1981. – 24 с.
33. Тарасенко Г. Д. Місце рибальської лексики середньої Наддніпряниці в словниковому складі української мови / Г. Д. Тарасенко // Діалектологічний бюлетень. – 1961. – Випуск 8. – С. 57 – 63.
34. Тимко О. Ботанічна і зоологічна номенклатура бачванських руснаків. – Ужгород, 1998. – 171 с.
35. Тищенко Т. М. Назви свійських тварин у говірках Східного Поділля / Т. М. Тищенко // Лінгвістика: Збірник наукових праць. – Луганськ ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка» 2008. – № 3 (15). – С. 78 – 87.
36. Трубочёв О. Н. Происхождение названий домашних животных: Этимологические исследования / О. Н. Требачёв. – М.: АН СССР, 1960. – 116 с.
37. Турянин І. Народні назви тварин / І. Турянин // Зелені Карпати, Ужгород, 1996. – № 1–2. – С. 64 – 68.
38. Турянин І. І. Риби Карпатських водоемів / І. І. Турянин. – Ужгород: Карпати, 1982. – 144 с.
39. Усачева В. В. Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь / В. В. Усачева. – М.: Индрик, 2003. – 352 с.
40. Філак І. Я. Ентомологічна лексика українських говорів району Карпат: автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. Я. Філак. – Ужгород, 1997. – 23 с.
41. Шеремета Н. П. Південноволінсько-подільське діалектне порубіжжя (за матеріалами тваринницької лексики): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. П. Шеремета. – К., 2000. – 19 с.
42. Шерлемань М. Словник зоологічної номенклатури. Ч І: Назви птахів (проект) / М. Шерлемань. – К.: ДВУ, 1927. – 64 с.

43. Шерлемань М., Татарко К. Словник зоологічної номенклатури. Ч II: Назви хребетних тварин (проект) / М. Шерлемань, К. Татарко. – К.: ДВУ, 1927. – 124 с.
44. Шуст Л. М. Ентомологічна лексика західнополіських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. М. Шуст. – Луцьк, 2011. – 23 с.
45. Щоголів І., Паночіні С. Словник зоологічної номенклатури. Ч III: Назви безхребетних тварин. Evertebrata. (проект) / І. Щоголів, С. Паночіні. – К.: ДВУ, 1928. – 186 с.
46. Milla L., Milla M. Zoologická lexika v nářečích Ukrajincov-Rusínov východného Slovenska / L. Milla, M. Milla. – Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011. – 154 s.

Pryhara Roksolana
Zoological vocabulary in the Ukrainian subdialects of Transcarpathian region
as the subject of scientific research

Summary. The status of research of zoological names in the Ukrainian language and the Transcarpathian and Hutsul subdialects in particular are analyzed in the article. The relevance of the research was substantiated. The aim, objectives and methods of analyzing of the given thematic group of the vocabulary were formulated.

Key words: zoological vocabulary, thematic vocabulary, Ukrainian Transcarpathian subdialect.

Одержано 03.03.2015 р.